

МОВНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ВОЛИНІ В КІНЦІ XVI СТОЛІТТЯ

Кравчук Анастасія Євгенівна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються основні зовнішні та внутрішні фактори, які вплинули на формування і розвиток староукраїнської мови в період входження українських земель до складу Польщі, а саме після проголошення Люблінської унії 1569 року.

Ключові слова: Волинь, староукраїнська мова, XVI століття, Люблінська унія, реформаційні рухи.

Друга половина XVI ст. – один із найважливіших періодів українського національного життя, який ще називають "першим українським відродженням". У цьому хронологічному відрізку вирізняються дві нерозривно пов'язані між собою дати, що відіграють велику роль в українській історії, зокрема в її зв'язках із Європою – Люблінська унія 1569 та Берестейська унія 1596 років. Ці історичні події найбільшою мірою стосувалися українського етносу і певним чином пояснюються тими діями і чинниками історії, культури, філософії, освіти, мови, що відбувалися в Європі [Полюга 1999, 125].

Різні аспекти розвитку українського суспільства та його мови другої половини XVI ст. розглянуті у працях П. Житецького, М. Грушевського, І. Франка, І. Огієнка, В. Русанівського, У. Добосевич, О. Ніки та ін.

Значну кількість фактологічного матеріалу містять узагальнюючі праці з історії Волині вчених минулих століть – А. Андріяшева, П. Батюшкова, М. Теодоровича, проте вони не пов'язані з мовною ситуацією, яка склалася на той час.

А тому мета даної статті – висвітлити мовно-політичний стан в Україні, зокрема на Волині, в кінці XVI ст. Розкриття основних подій зазначеного періоду дасть змогу показати їх вплив на стан і динаміку функціонування тогочасної української мови на цій території; окреслити ті чинники, які були рушійними у процесі поступу мови, що й визначає наше завдання.

Об'єктом дослідження стали зовнішні та внутрішні фактори, які вплинули на формування і розвиток староукраїнської мови. Предметом дослідження – культурологічні процеси Волині наприкінці XVI ст.

Наукова новизна зумовлена постановкою проблеми і комплексним підходом до вирішення питань, які стосуються як мовної, так і політичної ситуації на Волині в окреслений час.

У другій половині XVI століття, зокрема після Люблінської унії 1569 року, Волинь була прилучена до Польщі. За умовами акту Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувалися в одну федеративну державу – Річ Посполиту під владою спільного монарха короля польського і одночасно великого князя литовського. Декларація передбачала рівність обох частин Речі Посполитої, проте Велике князівство Литовське опинилося в підпорядкованому становищі, і на об'єднаних сеймах його репрезентувало лише близько третини загальної кількості голосів. За Литовським князівством зберігалися певні ознаки державності (окреме законодавство, суди, окремі вищі адміністративні посади, власна фінансова система і вій-

сько), хоч територія його зменшувалася вдвічі [Ісаєвич 2001, 479]. Так, напередодні Люблінської унії Підляське, Волинське, Брацлавське, Київське воєводства були відібрані від Великого князівства Литовського і включені до Корони – польської частини Речі Посполитої. Волинська земля перетворилася на воєводство, що складалося з трьох поділених на волості повітів – Луцького, Володимирського і Кременецького [Прищепа 2008, 84].

Правлячі кола Речі Посполитої обмежували українців, здійснювали перешкоджали в галузі освіти, державної служби, військової справи, судочинства, відправленні релігійних обрядів: скрізь утверджувалося польське право, власне, польська культура, пов'язана з культурою Західної Європи. Шляхетські старости і воєводи своєю сваволею звели нанівець усі привілеї, які давало містам Магдебурзьке право, чинили міщанам "великие грабежи", змушували до роботи й "неслушних повинностей", "садили ... безвинне до везення" (тобто ув'язнювали) [Маслов 1993, 319]. Багаті українські роди все частіше створювали мішані шлюби з польською шляхтою, зрікалися православ'я, приймаючи католицьку віру. Проте слід врахувати, що Люблінська політична унія 1569 р. поряд з негативними наслідками мала й позитивне значення, яке виявилось в об'єднанні українських земель в одній цілісності, скасуванні кордонів, які відділяли Західну Україну від Східної [Матковська 1996, 10].

Із другої чверті XVI ст. Європа стала ареною соціально-політичного та релігійного руху – Реформації; відбувалися глибокі політичні зміни у Франції, Швейцарії, Швеції, революції в Англії, Нідерландах. Реформаційних рух сприяв відокремленню від римокатолицизму різних релігійних гілок (лютеранської, кальвіністської, англіканської) і сект (анабаптизму, антитринітаризму, по-іншому, аріанства), що отримали назву протестантських. Їхньою доктриною було радикальне оновлення догматичних засад з метою наближення до духу раннього християнства [Любашенко 2001, 491]. Реформація охопила не лише країни Західної Європи, а й Польщу, Литву, Білорусію та Україну [ІУК 2002, 239]. Поза увагою не залишилася і територія Волині. Волинська аристократія, переходячи до католицизму, проклала шлях для діяльності єзуїтів і католицького духовенства. Єзуїти намагалися заволодіти ключовими позиціями у громадському й політичному житті волинського краю: тут вони будували костели й монастирі, закладали школи, колегії і таким чином впливали на все культурне життя [Киричук 2000, 239].

У середовищі українських магнатів і шляхти через Угорщину, Південну Польщу поширювався кальвінізм. Велике враження справило на сучасників прийняття кальвінізму близько 1553 р. литовським канцлером, власником м. Олики на Волині, Миколою Радивилом (Чорним). До кальвіністського руху пристало багато родів українських і білоруських магнатів та шляхтичів – Воловичів, Огінських, Пузин, Сапиг, Ходкевичів та ін. В останній чверті XVI ст. князь О. Пронський перетворив м. Берестечко на впливовий центр кальвінізму [Ісаєвич 2001, 480].

Наприкінці XVI – початку XVII ст. виникли громади соцініан в Острозі, Острополі і Старокостянтинові – в маєтках найбільшого православного магната князя К.-В. Острозького, який користувався послугами аріан у своїй політичній та освітній діяльності. Однак і після його смерті 1608 р. згадані громади продовжували існува-

ти. Хоч ініціаторами переходу до нової віри були переважно шляхтичі, проте до сочиніанських громад також належали міщани багатьох міст, зокрема Гощі, Рафалівки, Ляховець, Берестечка, Полонного.

Всупереч поведінці світської верхівки і деякій деградації вищого духовенства, українська культура на Волині в XVI ст. переживала певне нове піднесення. Засновуються невеликі осередки відродження своєї культури, книжності й освіти. Одними із важливих форм, у яких виявилось національно-культурне відродження в Україні кінця XVI ст. були: створення шкіл і братств; організація наукової та літературної роботи; відкриття друкарень, розвиток видавничої справи.

Чи не найголовнішим наслідком активності релігійних реформаторів було те, що вони стимулювали активність традиційних церков на ниві релігійно-організаційній та освітній. Поділ Київської митрополії на православну й унійну сприймався сучасниками і наступними поколіннями як національна трагедія. І все ж єдність обряду, спільність старокиївської церковної традиції вберегли український народ і українську культуру від розколу. Попри всі негативні наслідки конфесійної боротьби, змагання між релігіями і обрядами стимулювало активізацію зусиль на ниві шкільництва, друкарства й науки, сприяло пожвавленню богословської думки [Ісаєвич 2001, 482]. На терені самої Волині постає декілька культурних центрів: у Острозі, Володимирі, Луцьку, Ковелі, Дермані, Кременці, Почаєві, Рохманові, Четвертні, Пересопниці, Дворці, Хорошеві), в яких жваво провадилась українська культурна праця [Огієнко 1994, 184].

Документи XVI ст. засвідчують різноманітні кроки української інтелігенції того часу, спрямовані на організацію освіти молоді. 1533 року князь Острозький вжив заходів для відкриття училищ. Перша школа, згадки про яку збереглися в документах, працювала у передмісті Львова вже 1545 року. У 1550 році відкрито українську школу в Красноставі, з'явилися вони і в Києві при Михайлівському монастирі, на Волині – при Знаменському. 1572 року князь Острозький відкрив такий заклад в місті Острозі [Фартушний 2000, 72–73], який сучасники часто називали "триязычним ліцеєм", оскільки навчання "наук вільних", тобто граматики, діалектики, риторики та ін. провадилося слов'янською, грецькою та латинською мовами [Киричук 2000, 213]. Очолив школу відомий письменник Герасим Смотрицький, учителями були Кирило Лукаріс, протосинкел Никифор, сочиніанин Мотовило, автор знаменитого "Апокриси-са" під псевдонімом Христофор Філалет та католицький учений – професор Краківського університету Ян Лятос, слухачами закладу ставали видатні діячі того часу: відомий учений і письменник Мелетій Смотрицький, запорозький гетьман Петро Конашевич Сагайдачний [Маслов 1993, 324]. Острозька школа відіграла значну роль у духовному відродженні православ'я, усієї української культури, вказуючи на шлях створення шкіл, що виникали головним чином при церковних братствах.

У формуванні освітніх закладів, брало участь українське міщанство, об'єднане в церковні братства, які спочатку були організаціями церковно-господарськими й релігійно-філантропічними. І лише в кінці XVI ст. вони, розширили свою програму і своє головне завдання почали вбачати в захисті православ'я, у підвищенні

морального й інтелектуального рівня своїх членів, поширенні серед них освіти. Антіохійський патріарх Йоаким, який 1586 р. побував у Львові, збільшив повноваження місцевого братства, надав йому право ставропігії, тобто незалежності від церковних владик, доручив йому нагляд над іншими братствами і, взагалі, над релігійним життям громадян, особливо – духовенства. Львівське братство стало опісля ініціатором заснування братств по всіх містах і містечках Галичини, Волині, Холмщини, Поділля, а також серед місцевого православного населення Литви (Віленське братство). Загалом львівські братчики намагалися забезпечити функціонування братств, друкарень і шкіл: "перше – щоб при церкві братство церковне було, друге – щоб друкарня стала задля книг божественної науки, третє ж – школа хай буде на науку дітям" [Грінченко 1907, 21].

Якщо у Львові духівництво залишилося поза братством, а шляхта ввійшла до нього вже в період братського руху, то в таких містах як Вільно, Київ, Луцьк соціальний склад братств із самого початку був іншим. Так, сподвижниками й членами Луцького Воздвиженського (Чеснохрестського) братства стали представники духівництва і шляхти: Герасим Микулич, Ісакій Борисович, Михайло Гулевич, Лаврентій Древинський. Київське братство заснували Захарій Копистенський, Тарасій Земка, Ізекийль Курцевич. Його членом також був гетьман Сагайдачний з усім козацьким військом. У 1627 році архимандритом Києво-Печерської Лаври призначили Петра Могилу, котрий вирішив докорінно змінити ту систему освіти, що практикувалася до того часу в руських школах Речі Посполитої. Він заснував на Україні таку школу, яка, залишаючись суворо православною, насаджувала освіту за зразками і програмами західноєвропейських і польських колегіумів. Це була Лаврська школа, яка згодом об'єдналася з Братським училищем і утворила Києво-Могилянський колегіум [Маслов 1993, 329–331]. Значними осередками культури вважалися монастирі: дерманський, дубенський, степанський та церкви, яких тільки на землях В.-К.К. Острозького налічувалося понад 600. Великою заслугою князів Четвертинських, котрі служили ігуменами, єпископами, та митрополитами, була розбудова в місті Четвертні чоловічого та жіночого монастирів, що звалися "світільниками святого українського православ'я" [Рожко 2005, 129].

У річищі загальноєвропейських тенденцій прикметною сторінкою української культури XVI став розвиток шкільництва, який стимулював процес книгодрукування. Друкарня в давнину була цілком освітньою справою, а тому обов'язково об'єднувалася зі школами, що засновувалися з першорядною метою видання книг, особливо богослужбових.

Початок систематичного книгодрукування в Україні пов'язаний із діяльністю Івана Федорова, котрий після вимушеного повернення з Москви відкрив власну друкарню у Львові і видав тут 1574 року дві книги – "Апостол" та "Буквар". Проте дослідники стверджують, що початком книгодрукування слід вважати 1569 рік – час створення друкарем "Євангелія Учительного" [Тимошик 1994, 31]. Згодом в Острозі було видруковано ще три книги "Новий заповіт з псалтирем", "Хронологію" Андрія Римші та "Біблію". Виникали друкарні і в інших містах України, зок-

рема в Луцьку, Києві, Новгород-Сіверському, Чернігові, серед яких з'являлися й невеликі приватні, які часто були пересувними. Так, 1570 року у Несвіжі власну друкарню мав В. Тяпинський. У ній він надрукував народною мовою "Євангеліє" для шкільних і народних потреб [Фартушний 2000, 79].

Чи не найяскравішим проявом культурно – національного піднесення на Україні в XVI був розвиток наукової й літературної роботи.

Державною мовою Великого князівства Литовського була так звана "руська мова", тобто спільна українсько-білоруська літературна мова, що функціонувала як офіційна мова уряду, державних документів, судочинства [Огієнко 1930, 120]. Як літературні використовувались також (проте різною мірою) польська, латинська, в поодиноких випадках – і грецька [Німчук 1996, 1]. Проте в оригінальних писемних пам'ятках другої половини XVI ст. чітко не простежується хронологічне розмежування таких самоназв як "руська" та "проста" [Ніка 2009, 132].

Видатною пам'яткою мовної, правової та політичної культури того періоду був "Литовський статут" – кодекс права Великого князівства Литовського, який регламентував практично всі сфери суспільного життя. Цей документ мав три редакції. Першу – схвалену 1529 року, друга прийнята 1566 року, третю 1558 року. Всі литовські статuti написані "руською мовою", яка являла собою на той час суміш церковнослов'янської мови з українськими та білоруськими говірками [Фартушний 2000, 64–65].

Як відомо, українські та білоруські землі в цей час були на межі реформаторських гуманістичних віянь з Європи. Саме протестантський рух, зокрема аріанська течія сприяли поширенню живомовних елементів в українській мові, оскільки їхньою доктриною було ведення богослужіння мовою, зрозумілою для народу.

Безсумнівним внеском соціан у національно-культурне життя України стала їхня науково-перекладацька діяльність, що розвивалася під впливом народної мови. Так, у другій половині XVI ст. здійснюються переклади конфесійних творів на українську мову, зокрема, *Пересопницького Євангелія 1556-1561pp.* в м. Пересопниці, *Волинського Євангелія 1571 р.* у Володимирі, *Нового Завіту* в м. Хорошеві, *Літківського Євангелія 1595 р.* в Луцьку [Огієнко 1994, 185]. У 1616 р. віленські братчики у своїй друкарні в містечку Ев'є видрукували "Учительне Євангеліє". Такі твори належали до одного з найбільш популярних жанрів "руської" літератури XVI ст. Частина з них вийшла друком, але більшість зберігалася в рукописах. Євангелія читалися як освіченими людьми, так і православними священиками при підготовці проповідей [Кралюк 2007, 84–85]. Репертуар українських Учительних Євангелій був досить різноманітним. Самодостатнього значення набували вставні новели – приклади з життя або з писемних джерел, що слугували кращому засвоєнню моралізаторської спрямованості казань. Ф. Скорина, Є. Будний, В. Тяпинський, В. Негалевський, архімандрит Григорій і писар Михайло Насидієвичі, Герасим та Мелетій Смотрицькі – першими відважилися донести до українців та білорусів слово Боже "простою" мовою. "Проста" або "руська" мова проникала і в інші стилі – полемічний та художній [Німчук 1980, 37].

Українська полемічна література виникла як відповідь на книги ініціаторів та організаторів Брестської унії 1596 року. Першим письменником – полемістом слід назвати Герасима Смотрицького, який у відповідь на трактат "Про єдність Церкви Божої під одним пастирем і про грецьке відступництво від цієї єдності" (1577) польського церковного діяча і письменника Петра Скарги у 1587 році видав книгу "Ключ Царства Небесного". Відповіддю на книги Іпатія Потія (одного із розбудовників унії) став виданий Віленським братством польськокомовний твір "Антиграфе" (1608), який часто приписують Мелегієві Смотрицькому, хоч авторство його досить сумнівне. Проти унії з гнівними полемічними трактатами виступили також Василь Суразький, Клірик Острозький, Христофор Філалет. Так, уже в "Апокрисисі" Христофора Філалета (1597), докладно аналізується перебіг унійного і православного соборів 1596 р. у Бересті, їхня легітимність і вплив на релігійне та суспільно-політичне життя в Київській митрополії [Криса 2001, 707]. Проте найбільшу популярність здобули яскраво й натхненно написані викривально-сатиричні твори Івана Вишенського [Українська література 1997, 79], проблематика яких змінюється відповідно до суспільно-релігійної ситуації та її запитів. І хоча чільне місце належить боротьбі з Берестейською унією, особливо в "Писанії к утікшим од православної віри єпископом", тематичний діапазон їх був набагато ширший і містив мотиви соціального служіння Церкви, суспільних відносин, релігійної моралі, освіти тощо. Єдиний жанровий тип послання варіювався залежно від умов написання та характеру адресата [Криса 2000, 703].

На ґрунті досвіду новолатинської літератури та українського фольклору до половини XVI ст. складається новий для України вид літературної творчості – книжні вірші, які виникали як наслідок впливу різноманітних католицьких і протестантських течій, а також місцевої, народної та книжної поезії XVI ст. на релігійну [Українська поезія 1978, 5–7]. Книжна позацерковна поезія розвивається з поширенням писемності серед усіх верств світського населення – магнатства, шляхти, міщанства, козацтва, частково селянства. Її розвиток тісно пов'язаний зі шкільництвом та книгодрукуванням. На перших порах жанровий спектр представлений різноманітними шкільними декламаціями, навчальними взірцями і вправами, посвятами, перед- та післямовами. Авторами та виконавцями віршів виступають у цей час переважно вчителі, учні братських і монастирських шкіл, друкарі. Стиль та поетика українських віршів кінця XVI ст. розвиваються від рівня, характерного для пізнього східнослов'янського середньовіччя (преренесансу), до рівня, властивого Ренесансу і ранньому барокко. Цей період репрезентують поезії Герасима Смотрицького з Острозької Біблії, вірші з Києво-Михайлівського збірника, "Скарга нищих до Бога", "Просфонима".

У цей час значного розвитку набуває науковий стиль. У системі освіти XVI ст. засвоєнню граматики відводилася провідна роль, оскільки її вважали засобом, за допомогою якого можна досягти всіх інших знань. Саме для шкіл були призначені мовознавчі трактати Максима Грека, філологічні видання Івана Федорова, "Адельфотес", "Граматика словенська Л. Зизанія", "Трактат о осмихъ частехъ слова" [Німчук 1985, 35].

Діловий стиль представляють, так звані, актові книги, до яких входили судові, мирові, тестаменти, договори, дарчі, закладні, купчі і т.п. У цих актах за Литовським Статутом 1566р. була закріплена "руська" мова [Попович 1998, 136], тобто спільна староукраїнська і старобілоруська писемна мова ділового стилю. Знання мови корінного етносу було головним завданням у кожного литовця, який прагнув посісти певну державну чи адміністративну посаду на українських землях [Фартушний 2000, 13].

Значення актової мови в історії розвитку української літературної мови надзвичайно велике, оскільки "в актах XVI віку, відбилися цілим усе українське життя, а тому маємо матеріал з найрізніших ділянок: землеволодіння, торгівля, оренда, міське життя..., яко найціннішого джерела, ...яке живе й різнобарвне..." [Огієнко 1930, 121].

Отже, суспільна політична ситуація на Волині кінця XVI ст. в загальноукраїнському контексті сприяла розвитку староукраїнської мови в її найважливіших стилях: діловому, науковому, полемічному, конфесійному та художньому.

В статье рассматриваются основные внешние и внутренние факторы, которые воздействовали на формирование и развитие староукраинского языка в период вхождения украинских земель в состав Польши, а именно после провозглашения Люблинской унии 1569 года. Предметом исследования выступили волынские земли в конце XVI–XVII ст.

Ключевые слова: *Волинь, староукраинский язык, XVI столетие, Люблинская уния, реформационные движения.*

The article observes the main outside and inside factors that influenced on formation and development of the Old Ukrainian language after the proclamation of Lublin's union in 1596.

Key words: *Volyn, XVI century, Lublin's union, reformational movements.*

Література:

1. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького / Б. Грінченко. – К.: Т-во "Просвіта", 1907. – 38 с.
2. Ісаєвич Я.Д. Загальна характеристика періоду. / Я.Д. Ісаєвич // Українська культура XVI – першої половини XVII століть / В.С. Александрович, В.Г. Балушок, М.Б. Болнівська та ін. : Я.Д. Ісаєвич (гол. ред.). – К., 2001. – Т.2. – С. 479-484.
3. Історія української культури / І. Крип'якевич (заг.ред.). – 4-те вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 650 с. (ІУК).
4. Киричук М.Г. Волинь – земля українська: ілюстровані нариси історії Волині:[Навч. посіб. – 3-тє вид., переглянуте і значно доп. (Вип.2)] / М.Г. Киричук – Луцьк : Видавництво "Волинська обласна друкарня", 2000. – 400 с.
5. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / П.М. Кралюк. – Острог : Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2007. – 208 с.
6. Криса Б.С. Літературна творчість / Б.С. Криса // Історія української культури: у 5-ти т. / Б.Є. Патон (гол.ред.); НАН України. – К. : Наукова думка, 2001. – Т.2 : Українська культура XVI – першої половини XVII століть / В.С. Александрович, В.Г. Балушок, М.Б. Болнівська та ін. : Я.Д. Ісаєвич (гол. ред.). – К., 2001. – С. 701-721.
7. Любащенко В.І. Реформаційний рух / В.І. Любащенко // Історія української культури: у 5-ти т. / Б.Є. Патон (гол.ред.); НАН України. – К. : Наукова думка, 2001. – Т.2 : Українська культура XVI –

першої половини XVII століть / В.С. Александрович, В.Г. Балушок, М.Б. Болнівська та ін.: Я.Д. Ісасевич (гол. ред.). – К., 2001. – С. 491-505.

8. *Маслов С.* Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII століття / Сергій Маслов // Європейське відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 319-341.

9. *Матковська О.* Львівське братство. Культура і традиції. Кінець XVI – XVII ст. / О. Матковська. – Львів, 1996. – 70 с.

10. *Мойсієнко В.М.* Фонетична система українських поліських говорів у XVI –XVII ст. / В.М. Мойсієнко; Житомирський державний педагогічний ун-т імені Івана Франка. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

11. *Ніка О.І.* Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст.: [монографія] / О.І. Ніка. – К., 2009. – 444 с.

12. *Німчук В.В.* Конфесійне питання і українська мова кінця XVI– початку XVII ст. / Василь Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Львів, 1996. – С. 1 – 16.

13. *Німчук В.В.* Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В.М. Русанівський (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 1985. – 224 с.

14. *Німчук В.В.* Старокраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською / В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1980. – 303 с.

15. *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства / І.І. Огієнко; Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.

16. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол / І.І. Огієнко. – Варшава, 1930. – 192 с.

17. *Полюга Л.М.* Українська мова XVI – XVII ст. у загальноєвропейському колі / Л.М. Полюга // Система і структура східнослов'янських мов: [міжкаф. зб. наук. праць]. – К., 1999. – С. 125 – 129.

18. *Прищепя Б.А.* Історичне краснзнавство Волині: [навчальний посібник] / Б.А. Прищепя, О.П. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – 352 с.

19. *Рожко В.* Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI–XX ст.) / В. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2005. – 256 с. (Історико-краснзнавчий нарис).

20. *Тимошик М.* Невтомний сівац на українознавчій ниві / М. Тимошик // Огієнко І.І. Історія українського друкарства.– К.: Либідь, 1994. – С. 7-33.

21. Українська література XI-XVIII ст.: [хрестоматія з коментарями] / Упоряд. Є.А. Карпіловська, Л.О. Тарновецька; Відпов. Ред. І.П. Чепіга. – Чернівці: Прут. – 1997.- 368с.

22. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / Упоряд. В.П. Колосова, В.І. Кречотень. – К., 1978. – 224 с.

23. *Фартушний А.* Українська культура: [навч. вид.] у 5-ти част. / А. Фартушний. – Л., 2000. – Ч.2: Культура українських земель у складі Великого князівства Литовсько-Руського та Речі Посполитої. – Львів : Видавництво Державного університету "Львівська політехніка", 2000. – 112 с.